

KEMAN EĞİTİMİNE, "ÖĞRENMENİN GELİŞTİRİLMESİNİ SAĞLAYAN KOŞULLAR" AÇISINDAN BAKIŞI

Dr. Sibel AKINCI**

GİRİŞ

En genel anlamıyla eğitim, "insanları belli amaçlara göre yetiştirme sürecidir"(Fidan, 1996; 4). Bu süreçte kazandığı bilgi, beceri, tutum ve davranışların yanında doğduğu, büyüdüğü ve yaşamakta olduğu toplumun kültürel yapısı da insanın yetişmesinde ve kişiliğinin oluşmasında etken olan faktörlerdir. "İnsanoğlunun çocuk veya ergin olarak kendi kültüründe etkinlik kazanması ve eğitim süreci sırasında karşılaştığı bilinçli ve bilinçdışı şartlanmalar"(Güvenç, 1974; 132) olarak tanımlanan kültürlemenin bir parçası olan eğitimi, bazı eğitimciler; "kasıtlı kültürleme süreci"şeklinde de ifade etmekte ve yaşam boyunca kendiliğinden, bilinçdışı ve bireysel olan öğrenmeleri "informal", amaçlı olarak yapılanı ise "formal eğitim" olarak adlandırmaktadırlar (Fidan, 1996; 4).

Eğitimin belirli, sınırlı ve değişmez bir tanımı aslında yoktur. Yerli ve yabancı literatürde geniş kapsamlı olarak çok çeşitli tanımlarına rastlamak mümkündür. Bunlardan bazıları;

"Kişinin, içinde yaşadığı toplumun olumlu değerlerine göre, yeteneklerinin, tutum ve davranış biçimlerinin geliştirilme sürecidir."

"İnsan davranışında yetenek, istidat, karakter ve bilgi bakımından belli gelişmeler sağlamak amacıyla yürütülen etkiler sistemi" (Başaran, 1978; 18).

"Bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir" (Ertürk, 1994; 12).

Bu tanımlardan ilki eğitimin genel anlamına, diğer ikisi ise amaçlı ve kasıtlı yapılan formal yönüne ağırlık vermektedir. Keman eğitimi de planlı ve amaçlı bir eğitimi gerektirdiğinden son iki tanım bizi daha çok ilgilendirmektedir. Değınmemiz gereken bir başka nokta ise, yukarıdaki tanımlarda eğitimden çok eğitim süreçlerinin tanımlarının yapılmış olmasıdır. "Belli bir sonuca ulaşmak veya bir oluşumu gerçekleştirmek için birbirini izleyen olayların ya da durumların akışı demek olan süreçte"(Fidan, 1996; 9), birbirini izleyen ve birbiri üzerine biriken öğretme ve öğrenme, eğitim sürecini oluşturur, öğreten ve öğrenen olmadan öğretme ve öğrenme olamayacağını,

1 Bu makale "Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerinde Kullanılabilecek Keman

Konçertoları Dağarının İncelenmesi" adlı doktora tezinin bir kısmına dayanmaktadır.

** M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Müzik Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi

eğitimin gerçekleşmeyeceğini söylemek yanlış olmaz. Peki nedir öğrenme ve öğretme?

Öğrenme ve öğretmenin de pek çok değişik tanımları yapılmıştır. En yaygın ve kabul edilir tanımı, "yaşantı ürünü ve nispeten kalıcı izli davranışlar"; öğretmenin ise, "öğrenmeyi kılavuzlama veya sağlama faaliyeti" (Ertürk, 1994; 78 ve 84) şeklinde yapılmıştır. Ancak birbirini izleyen öğrenmelerin oluşturduğu sürece eğitim diyebilmek için bu öğrenmelerin belli bir hedefe ulaşmak için yapılması gerekmektedir. Bu bakımdan öğrenmenin eğitim sayılabilmesi, eğitim sürecinin basamakları olan amaç, öğretme ve öğrenme etkinlikleri, değerlendirme öğelerini sağlamasına bağlıdır.

"Amaçlar kişilere hangi bilgi, beceri ve tutumların kazandırılacağını ve bunların hangi konular içinde işleneceğini gösterir. Öğretme ve öğrenme etkinlikleri sırasında ise kişilerin söz konusu bilgi, beceri ve tutumları öğrenmeleri sağlanır, öğretim sonunda elde edilen ürünlerin amaçlara uygun ve yeterli olup olmadığı değerlendirme işlemi ile anlaşılır" (Fidan ve Erden, 1987; 17).

Bu genel bilgilerden şöyle bir sonuca da ulaşılmaktadır; "Eğitim süreci, öğretim ve öğrenme süreçlerini içine alır ve onlardan daha geniş kapsamlıdır" (Hesapçoğlu, 1994; s. 31).

KEMAN EĞİTİMİ:

Eğitim konusuna ilişkin bu ön bilgilere göre şimdi keman eğitimi konusunu ele alalım. Öncelikle keman eğitiminin formal bir eğitim olduğunu, belli bir plan, program ve amaçlar dahilinde yapılması gerektiğini belirtmek gerekir. Keman çalmayı öğrenmeye yeni başlayacak birisini düşünecek olursak, bu kişinin öncelikle keman çalmaya ilişkin hangi davranışları kazanması ve geliştirmesi gerektiğini saptamamız, yani amacı belirlememiz gerekmektedir. Keman çalmaya ilişkin kazanılması gereken en temel davranış, çalgıyı ve yayı doğru tutuş ile kemandan ses çıkarmada gerekli olan yaya ilişkin faktörlerdir. Bu faktörlerin saptanmasıyla ilk hedef belirlenmiş dolayısıyla da eğitim süreci başlatılmıştır.

Sürecin ikinci basamağı, bu faktörleri öğretme ve öğrenme etkinlikleridir. Bu aşamada, amaçlarda saptanan keman çalmaya ait gerekli olan temel bilgilerin ve kazanılması gereken beceri ve davranışların öğretilmesi, öğrencinin de bunları öğrenmesi sağlanacaktır.

Keman çalmayı öğrenmenin gerçekleştirilmesinde dikkat edilmesi gereken noktaları, Hilgard'ın yaptığı öğrenmenin gerçekleştirilmesi sıralamasına (Varış, 1988; 19-25) göre biz de şu şekilde yapabiliriz :

1- Keman çalmayı öğretirken öğrencinin kavrama gücünün göz önünde bulundurulması.

2- Keman çalmaya motivasyonun önemi.

3- Keman çalmaya motivasyonun ölçüsü. (Çok şiddetli motivasyon-ızdırıp, korku, endişe duygusal dengeyi bozabilir. Bu ise öğrenmeyi engeller.)

4- Öğrenmenin ödüllendirme ve ceza ile kontrol edilmesi.

5- Keman çalmayı öğrenen öğrencinin içinden gelen uyarımın, dışarıdan empoze edilen uyanma oranla daha etkili öğretim sağlaması.

6- Keman öğretiminde başarının esas alınması.

7- Keman çalmayı öğrenen bireylerin kendileri için keman öğrenmedeki gerçek amaçlarını saptamaları konusunda yetişmiş olmaları.

8- Keman öğrenmedeki -eğer varsa- geçmiş tecrübelerinin önemi.

9- Keman çalmayı öğrenen bireyin öğrenirken, öğretime aktif olarak katılması.

10- Keman çalmadaki becerilerin iyi öğrenilmesinde tekrarlanan alıştırmaların önemi.

11- Keman çalmayı öğrenen bireyin çalışma alışkanlıkları, hatalarını ve doğru yaptığı çalışmaların hangileri olduğunu bilmesi.

12- Keman öğrencisinin, öğrenme tecrübeleri arasındaki ilişkileri bularak gerekli durumlara uygulama tecrübesi kazanması, öğrendiği şeyleri başka konulara transfer edebilmesi.

öğretim süreçlerinin geliştirilmesini amaçlayan bu koşulların sağlanması ise ;

a) Öğrenme-öğretim teorilerine ve analizine,

b) Öğretimin araçlarla desteklenmesine,

c) Öğretmenin hazırlığına bağlanmaktadır.

Öğretim sürecinin temeli olan öğretmenin hazırlığında ise bazı kategoriler söz konusudur. Bunlar;

"1- Akademik hazırlık,

2- Öğrenci grubunun özellikleri,

3- Bireysel ayrılıklar,

4- Öğretim süresinin ayarlanması,

5- Genel ve özel amaçlar,

- 6- Davranışların izlenmesi,
- 7- Yöntem zenginliği,
- 8- Tecrübeler arasında bağlantı kurma,
- 9- Kaynaklar" (Varış, 1988; 19-25) şeklinde sıralanmıştır.

Akademik Hazırlık: Araştırma alanımız akademik çalışmaların yeri olan üniversitelerin Müzik Eğitimi Bölümlerindeki keman eğitimi ile ilgili olduğundan, akademik hazırlık bizim için vazgeçilmezdir. Keman eğitimcisinin çalgısını çok iyi çalmasını ve öğrencilerine öğretmesini bilmesi, öğretim sürecinde büyük önem taşır. Ancak keman eğitiminin amacına ulaşması için tek başına yeterli değildir. Çünkü eğitimde amaç herhangi bir konuda sadece bilgili insanlar yetiştirmek değildir. Bu bakımdan keman öğretmeni, keman eğitiminde karşılaştığı problemleri derinliğine görüp çözebilmesi için bunları, bir sistematik içinde kavrayabilmelidir. Alanında iyi yetişen keman öğretmenin, aynı zamanda başka alanların da program içindeki yeri ve değeri konusunda anlayış geliştirmesi gerekir. Bu anlayışla yetiştireceği öğrenciler de sadece parmakları değil, kafaları da çok iyi işleyen bireyler olacaklardır.

Bireysel Ayrıllıklar: Bireysel ayrıllıklar özellikle çalgı eğitiminde büyük önem taşımaktadır. Her öğrencinin keman çalmadaki yetenekleri farklı olabileceği gibi, keman çalışmadaki sabır ve istekleri, keman öğrenmedeki amaçları, geleceğe dönük idealleri de farklıdır. Bu bakımdan keman eğitimi sürecinde, keman öğrencilerinin yeteneklerinin, öğrenme ihtiyaçlarının, ilgi ve deneyimlerinin birbirlerinden farklı olduğunu kabul ederek, her öğrencinin gelişim durumuna göre uyarlanacak öğretim yönteminin izlenmesi, öğretmeni eğitimin amacına bir adım daha yakınlaştıracaktır.

Öğretim Süresinin Ayarlanması: öğretim süresinin ayarlanması, keman öğretmenin izlemekte olduğu keman eğitimi programındaki konuların planlanan zamanda öğretilmesi yönünden önem taşımaktadır. Bu bakımdan genel ve buna bağlı olarak özel amaçlara göre hazırlanan öğretim programında yıl, dönem, hafta ve ders saatlerinin göz önünde bulundurulması öğretimin etkinliğini de arttıracaktır.

Genel ve Özel Amaçlar: Eğitimde amaçları S. Ertürk üç düzeyde düşünmektedir; "Uzak hedef, genel hedefler ve özel hedefler..."

...Eğitimde uzak hedef politik felsefeyi yansıtır; gördüğü iş yön göstermekten, yani eğitim hizmetlerinin ne yönde işe koşulacağına işaret etmekten ibarettir." (Ertürk, 1994; s."14) Müzik eğitiminde politik felsefe, Türk Müziğinin evrenselleştirilmesi ve evrensel müziğin toplumumuzda yaygınlaştırılması gibi bir ideale dönük olabilir. Buna göre çalışma alanımız olan Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerinin uzak hedefi ise politik

felsefenin dönük olduğu ideale uygun çağdaş müzik eğitimi yetiştirmek olarak düşünülebilir.

"Genel hedefler, işgörü farklılaşması esası gözetilirse iki düzeyde düşünülebilir; eğitimin genel hedefleri ve okulun genel hedefleri. Eğitimin genel hedefleri uzak hedefin bir bakıma yorumu hatta dökümü gibi anlaşılabilir.... Okul hedefleri, genel hedeflerin çerçevesi içinde kalınarak fakat okulun yetiştireceği insan gücünün mahiyeti dikkate alınarak saptanır"(Ertürk; 1994, s. 15). Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümleri için uzak hedefte örneklediğimiz idealin (ülkedeki müzik eğitimi yetiştiren kurumların içinde buldukları koşullar her yönden dikkate alınarak) yorumlanması, eğitimin genel hedefleri kapsamındadır.

Okulun genel hedefleri; Müzik Eğitiminin genel hedeflerinin gerçekleştirilmesinde görev alacak insan gücünün yetiştirilmesi sırasında faaliyet alanlarının neler olacağını tayin etmektir. İşte bu noktada keman eğitimi faaliyet alanlarından biri olacaktır. İşgörü farklılaşması esası gözetilerek iki düzeyde düşünülen genel hedeflere göre, okulun genel hedeflerinde, çalışma alanımız olan öğretmen yetiştiren Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerinde anadal keman eğitiminin genel hedeflerini sıralamaya çalışalım;

- 1- Öğrencinin evrensel müzik zevkini geliştirerek, bu konuda görüş kazanmasını sağlamak,
- 2- öğrenciye keman çalmayı sevdirebilmek,
- 3- öğrencinin kemanda deşifre ve hakimiyetini geliştirerek oda müziği toplulukları ve orkestralarla müzik yapma isteği ve becerisi kazandırabilmek,
- 4- Öğrencinin, keman tekniğine ait metotlardan, kuramsal kaynaklardan ve müzik tarihinin değişik dönemlerini içeren keman yaratı dağarından oluşan bir kütüphaneye sahip olmasını sağlayabilmek,
- 5- öğrencinin, bütün müzik türleri ve çeşitlerini tanımasını sağlayarak kendi kültürümüzün ürünleriyle karşılaştırma ve değerlendirme yetisi kazandırabilmek,
- 6- Keman öğrenme yoluyla öğrencinin bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor alan davranışlarını geliştirebilmek,
- 7- Öğrencinin, yetenek, başarı ve gösterdiği performansı sayesinde kendine güvenini geliştirmesini sağlayabilmek,
- 8- Kapasitesini bilmesini sağlayarak, çalışma disiplinine ve özelleştiri yapabilme yetisine sahip kılabilmek,
- 9- Nasıl öğretilceğini öğrenmesini sağlayabilmek,
- 10- Keman öğrenmeye ilişkin olarak kendini ve başkalarını denetleyebilme becerisi kazandırmak.

Bundan sonra uzak hedefe yönelik, müzik eğitiminin genel hedefleri ile tutarlı ve okulun genel hedeflerinin gerçekleştirilmesine yarayacak biçimde keman eğitiminde özel hedeflerin saptanması işine girişilecektir.

"özel hedefler öğrenciye kazandırılması uygun görülen özellikler olup bir disiplin ya da çalışma alanı için hazırlanır. Belli bir öğrencinin yetiştirilmesi için gerekli eğitim durumlarının kararlaştırılmasında ve değerlendirilmesinde yakından işe koşulacak hedefler işte bu özel hedeflerdir" (Ertürk; 1994, s. 15).

Uzak hedef ve genel hedeflerin ışığında, özel hedeflerin saptanıp davranışlara çevrilmesi ve bu davranışların geliştirilmesinde eğitim durumlarının neler olabileceğinin kararlaştırılması gerekmektedir. Bu noktada, Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerindeki dört yıllık (sekiz yarıyıl) anadal keman eğitiminde her yarıyıl için özel hedeflerin belirlenmesi işi gündeme gelmektedir.* Örnek olarak keman eğitimine yeni başlayan öğrenciler için I. yarıyıl özel hedeflerini belirlemeye çalışalım;

- 1- Keman ve yay hakkında gerekli bilgileri edinebilme,
- 2- Keman ve yayı doğru olarak tutabilme becerisini kazanma,
- 3- Keman çalarken vücudun oturarak ve ayakta, doğru duruşunu öğrenebilme,
- 4- Boş telde (la) yayın kullanılmasına ilişkin çekerek ve iterek çalışmaları ile temiz ses elde edebilme,
- 5- Gerekli nota değerlerini, müzikal işaretleri, keman çalmaya ilişkin işaretleri, terimleri ve parmak numaralarını tanıyabilme,
- 6- Boş telde (la) yayın bölünmesi (bütün yay, yarım yay, üst yarı ve alt yan yayın kullanılması) ile ilgili çalışmaları, bir ve yarım vuruşluk nota değerleriyle ayrı yaylarda (detache) yapabilme,
- 7- La telinde 1. parmakla si sesini doğru olarak elde edebilme,
- 8- 4. ve 6. maddelerde belirtilen çalışmaları, si sesi ile de yapabilme,
- 9- La telinde 2. parmakla do diyez sesini doğru olarak elde edebilme,
- 10- 4. ve 6. maddelerde belirtilen çalışmaları do diyez sesi ile de yapabilme,
- 11- La, si ve do diyez seslerinden oluşan küçük ezgi ve tekerlemeleri, kolay parçaları, öğrendiklerini doğru olarak uygulayarak çalabilme.
- 12- La, si ve do diyez seslerinden oluşan dörtlük ve sekizlik değerdeki notaları iki ve dört bağlı olarak (legato) çalabilme,

* Aslında sayıları 16'ya ulaşan dört yıllık Anadolu Güzel Sanatlar Liselerinin, Eğitim Fakülteleri Müzik Eğitimi Bölümlerine öğrenci kaynağı olduğu gözönünde bulundurularak, özel hedeflerin 16 yarıyıl için belirlenmesi, eğitimin uzak ve genel hedeflerine varmasında bütüncül bir eğitim açısından daha doğru olacaktır.

- 13- La telinde 3. parmakla re sesini doğru olarak elde edebilme,
- 14- 4., 6. ve 11., 12. maddelerde belirtilen çalışmalarını re sesini de ilave ederek yapabilme,
- 15- La telinde 4. parmakla mi sesini doğru olarak elde edebilme,
- 16- La telinde sırasıyla 1., 2., 3. ve 4. parmaklarla çalınan si, do diyez, re, mi seslerinden başka; si bemol, do, re diyez ve mi bemol seslerini de doğru olarak elde edebilme,
- 17- 4., 6. ve 12. maddelerde belirtilen çalışmalarını la telinde öğrenilen seslerden oluşan küçük parçalarda uygulayabilme,
- 18- Re telinde sırasıyla 1., 2., 3. ve 4. parmaklarla çalınan mi, fa diyez, sol ve la seslerini; daha sonra mi bemol, fa, sol diyez ve la bemol seslerini doğru olarak elde edebilme,
- 19- 4., 6. ve 12. maddelerde belirtilen çalışmalarını re telinde öğrenilen seslerden oluşan küçük parçalarda uygulayabilme,
- 20- Re-la tellerinde çalarken tel değiştirmede, sağ ve sol ele ilişkin öğrendiklerini doğru olarak uygulayabilme,
- 21- Bir oktav re majör dizisini öğrenilen detache ve legato teknikleriyle çalabilme,
- 22- Mi telinde önce fa diyez, sol diyez, la ve si seslerini; daha sonra fa, sol, la bemol ve si bemol seslerini doğru olarak elde edebilme,
- 23- 4., 6. ve 12. maddelerde belirtilen çalışmalarını mi telinde öğrenilen seslerden oluşan küçük parçalarda uygulayabilme,
- 24- La- re ve mi tellerini kapsayan alıştırma etüt ve küçük parçaları, şimdiye kadar öğrendiği bütün bilgilerini kullanarak çalabilme ve çalılığını denetleyebilme,
- 25- Bir oktav la majör dizisini öğrenilen detache ve legato teknikleri ile çalabilme,
- 26- Sol telinde önce la, si, do ve re seslerini; daha sonra la bemol, si bemol, do diyez seslerini doğru olarak elde edebilme,
- 27- 4., 6. ve 12. maddelerde belirtilen çalışmalarını sol telinde öğrenilen seslerden oluşan küçük parçalarda uygulayabilme,
- 28- İki oktav sol majör dizisini öğrenilen detache ve legato teknikleri ile çalabilme,
- 29- Forte, mezzoforte, piano, crescendo ve decrescendo nüanslarını uygulayabilme,
- 30- Çalma seviyesine uygun etütleri, piyano eşlikli küçük parçaları ve eserleri piyano eşliği ile çalabilme.

Bütün yarıyıllar için bu anlayışla belirlenen hedefler doğrultusunda yetişen keman öğrencisi, keman çalmadaki temel teknik ve kuramsal bilgilere, keman çalmadaki tekniklerin ilkelerini yeni durumlara uygulama yeteneğine, çalgısını herhangi bir eseri çalarken gereğince kullanma becerisine, düzenli çalışma alışkanlığına, v.b. sahip olarak yetişmiş olacaktır. Tabii bu süreçte öğretmenin bir diğer görevi, hedeflerde belirlenen davranış özelliklerinin gelişimini izleyerek kontrol altında tutmaktır.

Yöntem Zenginliği: öğretimde öğrencinin gelişim özelliklerine ve koşullara göre, öğrenmenin gerçekleşmesi için değişik yöntemler kullanılabilir, öğretme sırasında bile öğretmen yaratıcılık yeteneği, tecrübe ve bilgi birikimiyle o anda problemi çözmeye yardımcı olacak bir çıkış yolu bulabilmelidir.

Tecrübeler Arasında Bağlantı Kurma: Keman derslerinde her ders konusunun bir öncekiyle bağlantı kurularak seçilmesi ve düzenlenmesi, öğretim sürecinde hedefe varmada öğretmenin hazırlığı için önemli bir durumdur, öğrenilmesi gereken tekniklerin kolaydan zora, bilinenden bilinmeyene doğru bir sistematik içinde planlanması ve öğretilecek konuların öğrenilmiş konularla birbirine geçmiş halkalar halinde işlenmesi gerekmektedir. Bu aşamada başarıya ulaşmanın yolu da yine keman eğitimi için özel hedefleri çok iyi belirlemekten ve bu hedeflere ulaşmaya yönelik yapılmış planı dikkatli uygulamaktan geçmektedir.

Kaynaklar: Öğretim sürecinde öğretmenin eğitim için gereken çok çeşitli kaynakları bilmesi, sahip olması ve kullanması da ayrı bir önem taşımaktadır. Keman eğitiminde bu kaynaklar neler olabilir? İlk akla gelen, keman çalmaya ait teknikleri geliştirici etüt ve alıştırımlar, metotlar, bu teknikleri ve müzikal öğeleri uygulayabilecek keman edebiyatına ait farklı zorluk derecelerindeki yaratı dağarıdır. Yaratı dağarı terimi geniş bir alanı kapsamaktadır. Bunun içine evrensel müzik formlarına ve armoni kurallarına uygun olarak yazılmış kolay ve zor küçük parçalar, (menuet, rondo, süit, romans, şarkı, türkü, v.b.) sonat ve sonatinler, konçerto ve konçertinolar, v.b. dahil edilebilir.

Keman tekniklerine ait kuramsal bilgileri içeren yerli ve yabancı basılı kitaplar, keman eğitimi, keman müziği besteciliği ve keman icracılığında müzik tarihi boyunca söz sahibi olmuş eğitimci, besteci ve icracılara ilişkin tarihsel dokümanlar, kitaplar, araştırma yayınları, müzik yorumu ve keman çalma tekniğine ait her türlü yerli ve yabancı yayınlar, ansiklopedi ve sözlükler, v.b. keman eğitiminde eğitimcinin bilmesi, sahip olması ve derslerinde de kullanması gereken diğer kaynaklardır.

Sonuç:

Müzik eğitimcisi yetiştiren yüksek öğrenim kurumlarının başında yer alan Eğitim Fakültelerindeki yeniden yapılanma süreci içinde, 1998-99 Eğitim Öğretim yılından itibaren haftada bir saat olarak düşünülen ana çalgı keman dersinin, makalede yer alan bilgiler ışığında, kurumun müzik eğitimcisi yetiştirme amacı göz önünde bulundurularak, sanatsal eğitimin yanında okullara, çalgıya ve genel eğitime dönük bir programın yeniden oluşturulması ya da

yürürlükteki programın bu doğrultuda yeniden gözden geçirilmesi gereği ortaya çıkmıştır.

Makalenin yazılması da bu ihtiyacın hissedilmesi nedeniyle ve dikkatlerin bu konuya yöneltilmesi düşüncesiyle gerekli görülmüştür.

KAYNAKLAR

- Başaran, I., E.. Eğitime Giriş, Bımaş Matbaacılık, Ankara;1978.
- Ertürk, S., Eğitimde Program G9eliştirme. Meteksan A. Ş., Ankara; 1994.
- Fidan, N., Erden, M., Eğitime Giriş, Alkım Yayınevi, Ankara.
- Fidan, N., Okulda Öğrenme ve Öğretme, Alkım Yayınevi, Ankara ; 1996.
- Güvenç, B. İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, II. Baskı, İstanbul; 1974.
- Hesapçiođlu, M., Öğretim İlke ve Yöntemleri: Eğitim Programları ve öğretim,
Beta Basım Yayım Dağıtım A Ş., 4. Baskı, İstanbul; 1994.
- Varış, F., Eğitim Bilimine Giriş, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara; 1988.